

<https://doi.org/10.62837/2026.1.223>

ƏHMƏDOVA FƏQANƏ MƏMMƏDƏLİ QIZI
*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
dissertantı*

CÜMLƏDƏ MÜBTƏDANIN ROLU

Müasir dilçilikdə antroposentrik və koqnitiv paradigma daxilində sintaktik kateqoriyaların öyrənilməsinə davamlı maraq mövcuddur. Bu kontekstdə subyektin yalnız cümlənin formal-qrammatik komponenti kimi deyil, həm də semantik, praqmatik və koqnitiv məlumatların daşıyıcısı kimi öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Subyekt predikativ strukturun mərkəzi elementi kimi xidmət edir, vəziyyətin təsvirinin perspektivini və danışanın diqqətinin fokusunu müəyyən edir. Bu, subyektin semantik rollarını, kommunikativ əhəmiyyətini və koqnitiv əsaslarını nəzərə alaraq, onun hərtərəfli təhlilini zəruri edir, bu tədqiqatı funksional və koqnitiv dilçiliyin inkişafı kontekstində aktual edir. Bu məqalənin elmi yeniliyi subyektin formal-qrammatik, semantik, praqmatik və koqnitiv parametrləri birləşdirən çoxölçülü sintaktik kateqoriya kimi öyrənilməsinə integrativ yanaşmasındadır. Subyekt cümlədə təmsil olunan koqnitiv səhnədə yönləndirilmiş iştirakçı kimi sistemə şəkildə təsvir etməyə cəhd edilir. Qrammatik və məntiqi subyektlər arasındakı əlaqəyə, eləcə də cümlənin faktiki seqmentləşdirilməsindəki subyektin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Məqalənin məqsədi cümlədəki subyektin nitq predikativ və konseptual strukturunun mərkəzi elementi kimi rolunu hərtərəfli araşdırmaqdır.

Açar sözlər: mübtədə, cümlə, konseptual struktur, məntiqi subyekt, qrammatika

Giriş. Mübtədə sintaktik kateqoriyalar sistemində cümlənin predikativ strukturunun əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edərək, mərkəzi mövqə tutur. Ənənəvi qrammatikada mübtədə cümlənin əsas üzvü kimi müəyyən edilir və mübtədə ilə çatdırılan düşüncə obyektini bildirir. Lakin müasir dilçilikdə mübtədanın təfsiri sırf formal-qrammatik yanaşmadan kənara çıxır, daha geniş funksional-semantik və idrak kontekstində nəzərdən keçirilir.

“Mübtədə cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən digər üzvlərdən asılı olmayıb, adlıq halda olub, əlaməti (hərəkət, hal-vəziyyət, xassə, keyfiyyət) xəbərdə müəyyən olunan əşyanı (bu sözün geniş mənasında) bildirir” [1, s. 105]. “Mübtədə cümlənin baş üzvlərindən biri olmaqla aparıcı rola malikdir” [2, s.270; 3, s.107]. Formal olaraq, mübtədə bir sıra sabit xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Azərbaycan dilində, adətən adlıq halında isim və ya əvəzlik ilə ifadə olunur, şəxsə görə xəbərlə uyğunlaşır. İsim və əvəzlərə əlavə olaraq, mübtədə məsdərlər, saylar, substantivləşdirilmiş nitq hissələri, eləcə də ifadələr və sintaktik bütövlər ola bilər. Məsələn, “Oxumaq faydalıdır” cümləsində məsdər

mübtədə kimi fəaliyyət göstərir və “Beş tək rəqəmdir” cümləsində mübtədə sayla ifadə olunur.

Mübtədanın semantik şərhini onu müxtəlif semantik rolların daşıyıcısı kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Xəbər növündən asılı olaraq, mübtədə hərəkətin agentini (“Tələbə işini təhvil verdi”), vəziyyətin daşıyıcısını (“Körpə yorğundur”), təcrübənin mənbəyini (“Qız kədərli dir”), xüsusiyyətin sahibini (“Ağac hündürdür”) və ya passiv konstruksiyalarda hərəkətin obyektini (“Esse tələbə tərəfindən yazılıb”) təyin edə bilər. Beləliklə, mübtədə həmişə hərəkətin məntiqi agentini ilə üst-üstə düşür, bu, xüsusilə passiv və şəxssiz konstruksiyalarda özünü göstərir.

Funksional-kommunikativ mənada mübtədə cümlənin aktual bölünməsi ilə sıx bağlıdır və çox vaxt tema, yəni nitqin başlanğıc nöqtəsi kimi xidmət edir. Lakin kontekstdən və danışanın ünsiyyət münasibətindən asılı olaraq, mübtədə əsas məlumatı çatdıraraq rema ola bilər. Məsələn, “Kim gəldi?” sualına cavabda mübtədə “dostum” rematik funksiya yerinə yetirəcək: “Dostum gəldi”.

Müasir tədqiqatlar həmçinin hadisə modelində yönləndirilən iştirakçı kimi subyektin koqnitiv təbiətini vurğulayır. Subyektin seçimi danışanın perspektivini əks etdirir və vəziyyətin hansı nöqtəyi-nəzərdən konsepsiyalaşdırıldığını göstərir. Beləliklə, “Fizik qanunu kəşf etdi” və “Qanunu fizik kəşf etdi” cümlələrində eyni vəziyyət fərqli koqnitiv perspektivlərdən təqdim olunur və bu da tədbir iştirakçılarının fərqli yönlənməsinə gətirib çıxarır. Tipoloji cəhətdən, subyekt dillər arasında forma və funksiya baxımından əhəmiyyətli müxtəliflik nümayiş etdirir. Sabit söz sırasına malik dillərdə (məsələn, ingilis dilində) subyekt predikatdan əvvəl məcburi mövqə tutur, daha çevik söz sırasına malik dillərdə (məsələn, rus dilində) isə onun mövqeyi nitqin kommunikativ strukturundan asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, subyekt sintaktik kateqoriya kimi formal, semantik, kommunikativ və idrak xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən çoxölçülü bir fenomendir. Onun öyrənilməsi cümlə quruluşu mexanizmlərini və insan təcrübəsinin linqvistik təmsilçilik prinsiplərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, subyekt yalnız formal qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də cümlə strukturunda müəyyən bir semantik funksiyanın daşıyıcısı kimi qəbul edilir. Subyektin semantik rolu onun təsvir olunan vəziyyətdə iştirakı və subyektlə xəbər arasında qurulmuş əlaqə ilə müəyyən edilir. Subyekt hadisədə iştirakının nümayəndəsi kimi çıxış edir və danışanın reallığı konsepsiyalaşdırma metodunu əks etdirir. Xəbər növündən asılı olaraq, tema müxtəlif semantik rolları yerinə yetirə bilər. Bunlar içərisində ən geniş yayılmışı agent, yəni hərəkətin təşəbbüskarı və nəzarətçisi roludur. “Müəllim hesabı bitirdi” cümləsində “müəllim” teması məqsədyönlü hərəkəti yerinə yetirən şəxsi ifadə edir. Agent rolu, əsasən, iradi subyektin mövcudluğunu nəzərdə tutan aktiv feillərə xasdır. Agentlə yanaşı, tema təcrübəni, yəni daxili vəziyyətin və ya təcrübənin daşıyıcısını ifadə edə bilər. “Qardaşım qaranlıqdan qorxur” cümləsində “qardaşım” teması aktiv hərəkəti yerinə yetirmir, əksinə emosional vəziyyətin

subyektidir. A. J. Çernyaxovskaya qeyd edir ki, “Tematik və ya rematik formal göstəricilərin mövcudluğuna baxmayaraq, ingilis dilindəki subyekt həm tema, həm də rema funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əgər subyektin formal rematik göstəriciləri varsa (kontekstdə əvvəlcədən qeyd edilməməsi, qeyri-müəyyən artiklin olması, tematik göstəricilərin olmaması), subyekt mütləq “yeni”ni ehtiva edir. Lakin “yeni”nin olması onu mütləq nitqin reması etmir. Bu halda subyektin nitqin komponenti kimi rolu sonrakı feilin semantik, kontekstual yükündən və nitqin müəyyən struktur xüsusiyyətlərindən asılıdır, bu da subyekti nitqin tema və ya reması edir” [4, s. 54]. Mübtədə predikatla predikat əlaqəsi ilə bağlıdır və sadə cümlədə mürəkkəb cümlənin əsas və tabe hissələrində, bəzi dillərdə isə feilin şəxssiz formaları ilə əmələ gələn predikat konstruksiyalarında fərqləndirilə bilər [10]. NP olduğundan, mübtədə müxtəlif formalarda reallaşır [bax: 6, s. 245, 736, 748; 7, s.16; 5, s. 35-38].

Bir sıra cümlələrdə subyekt pasient, yəni hərəkətin yönəldiyi iştirakçı kimi fəaliyyət göstərir. Bu, xüsusilə passiv konstruksiyalar üçün səciyyəvidir. Məsələn, “Bina memar tərəfindən tikilmişdir”, burada subyekt “bina” hərəkətin təşəbbüskarını deyil, təsirlənən obyektini bildirir. Bu cür strukturlar qrammatik və məntiqi subyekt arasındakı uyğunsuzluğu nümayiş etdirir. Subyektin digər mühüm semantik rolu xüsusiyyətin və ya halın daşıyıcısıdır. “Bu gün səma aydıdır”, “Hələ yolumuz uzundur” və “Balaca yaman yorulub” kimi cümlələrdə subyekt müəyyən bir xüsusiyyətin və ya halın aid edildiyi obyektini bildirir. Bu cür konstruksiyalarda predikat dinamik hərəkəti ifadə etmir, əksinə statik keyfiyyət yaradır. Subyekt həmçinin “Sabah istirahət günüdür”, “Otaq istidir” kimi cümlələrdə lokativ və ya zaman istinad nöqtəsi kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Burada subyekt hadisənin iştirakçısını deyil, halın və ya vəziyyətin gerçəkləşdiyi çərçivəni bildirir. Subyektin semantik təfsiri səs kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Aktiv konstruksiyalarda subyekt əksər hallarda agentlə, passiv konstruksiyalarda isə pasient ilə üst-üstə düşür. Səs formasının seçimi danışanın idrak perspektivini əks etdirir və hadisədə hansı iştirakçının subyekt kimi yönləndirildiyini müəyyən edir. Qrammatik və məntiqi subyektlər arasındakı əlaqə xüsusilə vacibdir. Şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslə konstruksiyalar olan cümlələrdə subyekt formal olaraq mövcud olmaya bilər, lakin hadisənin idrak modeli hansısa hərəkət mənbəyini nəzərdə tutur (“Deyirlər ki, qar yağacaq”). Beləliklə, subyektin semantik rolu çoxölçülüdür, predikatın növündən, səs formasından, ünsiyyət münasibətindən və kontekstdən asılıdır. Subyekt tək-cə düşüncə obyektini deyil, həm də təsvir olunan vəziyyətin konseptuallaşmasının baş verdiyi idrak səhnəsində əsas iştirakçını təmsil edir.

Cümlənin predikativ strukturu nitqin qrammatik əsasını təmsil edir və çatdırılan məzmunun reallıqla əlaqəsini əks etdirir. Predikativ strukturun mərkəzində cümlənin minimal modelini müəyyən edən predikativ cümlük təşkil edən mübtədə və mübtədanın qarşılıqlı təsirini görmək olar. Məhz bu struktur vasitəsilə zaman,

modallıq və şəxs kateqoriyaları ifadə olunur, bu da cümlənin dilin əsas kommunikativ vahidi hesab edilməsinə imkan verir. Predikativ strukturadakı subyekt predikativ atributun daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir və nitqin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi kimi xidmət edir. O, predikativ əlaqənin qurulduğu vəziyyətdə, obyektə və ya hadisədə iştirakçını təyin edir. Predikat isə öz növbəsində subyektə səciyyələndirir, ona hərəkət, hal, atribut və ya münasibəti aid edir. Beləliklə, predikativ struktur subyektlə predikat arasındakı məntiqi əlaqənin sintaktik ifadəsini göstərir.

Ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq, funksional-semantik perspektivdə mübtədə formal xüsusiyyətdən kənara çıxır və nitqin semantik məkanını təşkil edən element hesab olunur. O, hadisənin təsvirinin perspektivini müəyyən edir və vəziyyətin şərh olunduğu koqnitiv istinad nöqtəsini müəyyən edir. Çoxfaktorlu tipoloji yönümlü yanaşmada subyekt ən böyük sintaktik prioritet xüsusiyyətlərinə malik olan predikatın aktantıdır [9]. Predikativ struktur müxtəlif sintaktik modellərdə reallaşdırıla bilər. “Cütlükə bənzər cümlələrdə əksərən mübtədə məntiqi subyektə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir” [8]. Cütlükə bənzər cümlələrdə o, eksplisit təqdim olunur: “Ata kitab oxuyur”, burada mübtədə “ata” və mübtədə “oxuyur” nitqin əsasını təşkil edir. Təktükə bənzər konstruksiyalarda predikativ əlaqə formal mübtədə olmadan gizli şəkildə ifadə olunur, məsələn, “Qaranlıqdı”, “İstidir”. Buna baxmayaraq, hətta belə cümlələrdə belə vəziyyətin reallıqla predikativ korrelyasiyası qorunub saxlanılır.

Koqnitiv yanaşma predikativ strukturu hadisə səhnəsini təmsil etmək üçün bir model kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir, bu zaman subyekt vəziyyətin mərkəzi iştirakçısını yönləndirir. Subyektin seçimi danışanın konseptual perspektivini əks etdirir və onların reallığı necə şərh etdiklərini müəyyən edir. Subyekt cümlənin predikativ strukturunun əsas ünsürüdür, onun qrammatik tamlığını, semantik bütövlüyünü və kommunikativ yönlənməni təmin edir. Onun predikatla qarşılıqlı təsiri nitqin sintaktik təşkili üçün əsasdır və insan təcrübəsinin linqvistik təsviri vasitəsi kimi xidmət edir.

Nəticə. Aparılan təhlil bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mübtədə (subyekt) cümlənin struktur, semantik və kommunikativ bütövlüyünü təmin edən əsas sintaktik kateqoriyalardan biridir. Predikativ bazanın əsas komponenti kimi subyekt predikativ xüsusiyyətin daşıyıcısı kimi xidmət edir və nitqdə əks olunan hadisə modelinin təmsil olunmasında mərkəzi elementdir. Müxtəlif cümlə növlərində subyektin araşdırılması onun statusunun və reallaşma formalarının xeyli dərəcədə fərqli olduğunu göstərdi. Cütlükə bənzər konstruksiyalarda subyekt açıq şəkildə təqdim olunur və predikatla predikativ cütlük təşkil edir; təktükə bənzər konstruksiyalarda isə formal olaraq ifadə olunmaya bilər, lakin semantik olaraq nəzərdə tutulur. Passiv və şəxssiz konstruksiyalarda subyekt qrammatik və məntiqi subyekt arasında uyğunsuzluq nümayiş etdirir, sintaktik sistemin çevikliyi və dilin bir vəziyyətdə iştirakçıları fərqli şəkildə yönləndirmə qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Subyektin funksional və kommunikativ aspekti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cümlənin faktiki bölünməsində subyekt kontekstdən, intonasiyadan və danışanın kommunikativ münasibətindən asılı olaraq, həm tematik, həm də rematik funksiyaları yerinə yetirə bilər. Bu, subyektin statik qrammatik mövqe deyil, nitqin informasiya strukturunun dinamik bir elementi olduğunu təsdiqləyir. Subyektin koqnitiv təfsiri onu reallığın konseptuallaşdırılması və təfsiri həyata keçirilən idrak səhnəsində yönləndirilən iştirakçı kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Subyektin seçimi danışanın perspektivini əks etdirir və hadisəni təsvir etmək üçün perspektiv müəyyən edir. Subyekt formal qrammatik, semantik, praqmatik və koqnitiv parametrləri birləşdirən çoxölçülü sintaktik kateqoriyadır. Onun öyrənilməsi cümlə quruluşu mexanizmlərini və insan təcrübəsinin lingvistik təmsilçilik prinsiplərini daha dərindən anlamağa imkan verir və bu da mövzunun daha da araşdırılmasını müasir dilçiliyin perspektivli bir sahəsinə çevirir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I c., Bakı, 2019.
3. Hüseynova Ü., Balayeva Ş. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik sistemin müqayisəli tipologiyası. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2018, 4 (108), s.107-109
4. Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. М., 1976.
5. Burton-Roberts, N. Analysing Sentences. 2nd ed. London: Longman press, 1997.
6. Quirk, R., Greenbaum S; Leech G., Svartik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman Press. 1985
7. Walter N. English Usage. London: Rutledge & Kegan Paul. 1986
8. [https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/03/12\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/03/12(meqale).pdf)
9. <http://rusgram.ru/Подлежащее>
10. <https://tapemark.narod.ru/les/379e.html>

РОЛЬ ПОДЛЕЖАЩЕГО В ПРЕДЛОЖЕНИИ

В современной лингвистике сохраняется глубокий интерес к изучению синтаксических категорий в рамках антропоцентрической и когнитивной парадигмы. Эта парадигма постулирует, что язык функционирует как средство представления и интерпретации человеческого опыта. В этом контексте изучение субъекта имеет особое значение как в качестве формально-грамматического компонента предложения, так и в качестве носителя семантической, прагматической и когнитивной информации. Субъект является ключевым компонентом предикативной структуры, определяющим перспективу описания ситуации и фокус внимания говорящего. Это требует всестороннего анализа субъекта с учетом его семантической роли,

коммуникативного значения и когнитивных основ. Таким образом, данное исследование актуально в контексте развития функциональной и когнитивной лингвистики. Научная новизна данной статьи заключается в ее интегративном подходе к изучению субъекта как многомерной синтаксической категории, сочетающей формально-грамматические, семантические, прагматические и когнитивные параметры. Цель состоит в методическом описании субъекта как профилированного участника когнитивной сцены, описываемой в предложении. Данное исследование фокусируется на взаимосвязи между грамматическими и логическими субъектами, а также на роли субъекта в фактическом сегментировании предложения. Цель данной статьи — провести всестороннее исследование роли субъекта в предложении как центрального компонента предикативной и концептуальной структуры высказывания.

Ключевые слова: понятие, предложение, концептуальная структура, логическое подлежащее, грамматика

AHMADOVA FAQANA

THE ROLE OF SUBJECT IN THE SENTENCE

In the contemporary field of modern linguistics, there persists a profound interest in the study of syntactic categories within the anthropocentric and cognitive paradigm. This paradigm posits that language functions as a means of representing and interpreting human experience. In this context, the study of the subject is of particular significance, both as a formal-grammatical component of a sentence and as a carrier of semantic, pragmatic and cognitive information. The subject is the pivotal component of the predicative structure, determining the perspective of the description of a situation and the focus of the speaker's attention. This necessitates a comprehensive analysis of the subject, taking into account its semantic roles, communicative significance, and cognitive foundations. This study is therefore relevant in the context of the development of functional and cognitive linguistics. The scientific novelty of this article lies in its integrative approach to the study of the subject as a multidimensional syntactic category, combining formal-grammatical, semantic, pragmatic, and cognitive parameters. The aim is to methodically delineate the subject as a profiled participant in the cognitive scene delineated within a sentence. This study focuses on the relationship between grammatical and logical subjects, and the role of the subject in the actual segmentation of the sentence. The aim of the article is to undertake a comprehensive examination of the role of the subject in a sentence, as a central component of the predicative and conceptual structure of an utterance.

Keywords: concept, sentence, conceptual structure, logical subject, grammar

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Nərmin Əliyeva